

О. І. Брусиловська

д-р політ. наук, проф.

кафедра міжнародних відносин ОНУ імені І. І. Мечникова

к. 32, Французький бул. 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна

тел.: (380482) 633259; e-mail: cis_asc@paco.net

**ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПЕРЕХІД ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН ЄВРОПИ:
МІЖ ЛІБЕРАЛІЗМОМ ТА ПОПУЛІЗМОМ**

Стаття присвячена проблемі продовження ідеологічного транзиту посткомуністичних країн Європи після 2004 року, коли відбулось останнє розширення ЄС. У статті проведено аналіз трансформацій поглядів сучасних східноєвропейських суспільств у межах парадигм популізму та лібералізму. Зроблено висновок щодо збереження своєрідності посткомуністичних країн у створенні громадянського суспільства.

Ключові слова: посткомуністичні країни Європи, транзит, лібералізм, популізм, громадянське суспільство.

На початку XXI століття посткомуністичні країни Європи почали впевнено просуватись шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції. Навіть ті країни регіону, що відстають від лідерів — повноправних членів ЄС та НАТО, у найближчій перспективі теж стануть невід'ємною частиною Великої Європи, осередку демократії та добробуту. Однак сподівання, що інтеграція сама по собі стане панацеєю від чисельних суспільних хвороб, історично притаманних східноєвропейцям, не виправдалося. Навпаки, після вступу в ЄС новачкам довелось пережити досить болісні реформи, у результаті чого симпатії виборців схилились до популістів, які обіцяють швидко навести порядок.

Тема східноєвропейського ідеологічного транзиту є дуже популярною в різних політологічних школах. Наприклад, у Болгарії наразі все більше уваги викликають дослідження національного характеру [1]. Значний внесок в дослідження проблем ідеологічного переходу представляють праці російських дослідників, таких як Т. Биткова та Л. Шаншиєва. Вони більше зосереджені на зв'язках націоналізму та популізму як найбільш загрозливих явищ у суспільному житті Східної Європи. Однак узагальнюючих праць, які б підсумовували особливості досвіду всіх країн регіону, все ще немає.

Отже, темою статті є дослідження динаміки ідеологічного транзиту східноєвропейських країн у бік лібералізму як ідейної основи демократії, провідної в об'єднаній Європі. Серед найбільш актуальних трендів можна виділити, по-перше, проблему посилення впливу популістських партій, по-друге, проблему соціальної участі та розбудови громадянського суспільства, по-третє, проблему зовнішніх впливів на процеси ідеологічних перетворень у посткомуністичній Європі.

Перше, що привертає увагу в Східній Європі до сьогодні, — це парадоксальна ситуація, яка повторюється на кожних виборах: виборці частіше всього не думають про реалістичність передвиборчих обіцянок політиків. Так, в Словаччині перемогу отримав колишній комсомольський лідер Р. Фіцо, лідер «Смер», який заявив, що більше страждати не буде ніхто, окрім «багатіїв, що зажерлись» [2, с. 21].

Друга характерна риса сучасності пов'язана з відсутністю історичного демократичного досвіду в регіоні Східна Європа. Румунія демонструє зразок посткомуністичного транзиту країни, у якій десятиліття авторитаризму від Антонеску до Чаушеску призвичаїли румун до очікування сильного лідера, який призваний вирішити всі їхні проблеми. Недивно, що цю роль після революції посів Йон Ілієску, та й сьогодні є чимало політиків, які використовують емоційні настрої публіки.

Яскравим явищем у суспільно-політичному житті Румунії стало створення в 2004 році бізнесменом Джордже Бекалі партії «Нове покоління — християнські демократи» (ПНП). На сьогодні вона є найяскравішим зразком популістської партії. За неї виявляють готовність голосувати близько 10% виборців [3, с. 90].

Соціологічна служба INSOMAR провела дослідження, яке виявляє найбільш припадні для публіки риси в характері політиків. Політичний успіх Бекалі виявився заснованим на рекламі в ЗМІ, більш усього на телебаченні, а також на його філантропічній діяльності. 34% опитуваних заявили, що Бекалі «завжди поряд із людьми». За параметром «близькості до народу» із ним може конкурувати лише президент Т. Бесеску. Обоє політиків румуни вважають також «чесними та рішучими». К. В. Тудора наділяють характеристиками «розумний, освічений, хороший оратор», але йому закидають багатослівність, грубість, агресивність. Отже, у Румунії популярним є образ «політика-спасителя», якому ліпше всього відповідають Бесеску та Бекалі. Бесеску — колишній капітан морського флоту — спаситель «професійний», а Бекалі — «містичний»: «він надає гроші й купує душі», як писала соціал-демократична газета «Адевирул». На думку соціолога М. Ківу, жорстка манера висловлювання асоціюється у виборців із щирістю людини, розчарованої в політикумі. Масову свідомість підкоряє сьогодні образ не класичного політика, а людини, за плечима якої — життєвий досвід [3, с. 93].

У Болгарії останнього десятиліття найбільшою етнічною й водночас популістською партією залишається «Рух за права та свободи» (РПС) на чолі з Ахметом Доганом. Ця партія монополізувала голосування болгарських турок, використовуючи централізований контроль над ними. Але правда полягає в тому, що успіхам РПС сприяє все більша загальна пасивність болгарських виборців. Якщо б 80–90% болгар голосували на виборах, РПС не мала б таких добрих результатів у парламенті.

Отже, другим боком популізму є соціальна апатія в суспільстві. Навіть у більш досвідченій та демократичній Чехії люди стають усе більш апатичними, не беруть участі у виборах, бо не бачать різниці в ідеології партій — як владних, так і опозиційних. Чеський публіцист Вацлав Зак

писав: «Якщо хтось починає займатись політикою, то ми всі розуміємо: єдиним мотивом цього є самозбагачення» [4, с. 28]. У свідомості людей укорінюється уявлення, що об'єктивної правди немає. Є тільки влада, маніпулювання та піар.

Альтернативою загальній зневірі має стати громадянське суспільство. Якщо на сучасному етапі суспільного розвитку очевидним є зниження виборчої активності громадян, рівня підтримки ними політичних партій та груп, то водночас виникають нові невиборні форми громадянської участі, які орієнтовані на нематеріальні цінності — боротьбу за мир, екологію, права тварин і т. п. Сьогодні до найбільш розвинутих форм політичної участі громадян відносяться підписання петицій або бойкот товарів із політичних причин.

Одна з найбільш цікавих сучасних теорій пов'язує такий транзит посткомуністичних країн з їхнім загальним переходом від модерного до постмодерного суспільства. «Постмодерністська політична участь формується під впливом гедоністичної раціональності та має експресивні форми» [5, с. 12].

Чеські соціологи Клара Влахова та Томаш Лебеда, дослідивши в 2006 році невиборні форми політичної активності, поділили країни на чотири географічних групи. Перша — Скандинавія — характеризується найвищим ступенем активності; друга — Західна Європа (Німеччина, Франція, Велика Британія) трохи меншим; далі йде регіон Середземномор'я (Іспанія, Португалія, Італія, Греція) та остання група — посткомуністичні країни Європи — характеризується найнижчим ступенем виборчої активності. Найвищий рівень (Норвегія) у чотири рази вище, ніж найнижчий (Угорщина).

Загальний рівень невиборної політичної активності визначається співвідношенням активного та апатичного населення. Важливим також є такий фактор, як цікавість населення до політики: на 1 місці опинились голландці (66%), на останньому — чехи (32%) [5, с. 15].

Крім того, цікавою є різниця між східно- та західноєвропейцями в тому, хто є більш активним — представники лівої чи правої ідеології. Дослідження довело, що в Західній Європі активніше ведуть себе ліві, у Східній — праві [5, с. 17].

Головна проблема Чехії — негативне ставлення політичних еліт до ідеї громадянського суспільства, яка є наріжним каменем демократії в Західній Європі. Не є збігом обставин, що президент Вацлав Клаус є одночасно і європесимістом, який виступає проти Європейської конституції, розпоряджень, обмежень, бюрократії ЄС, і суворим критиком чеських неурядових організацій. За словами Клауса, неурядові організації так само недемократичні, як і комуністичні: «Головна небезпека полягає в тому, що громадяни втрачають довіру до парламентської системи й шукають допомоги в «проповідників» громадянського суспільства й неурядових організацій» [6].

Місце громадянського суспільства займає у свідомості східноєвропейців нація. Французький політолог чеського походження Жак Рупнік писав:

«У міжвоєнний період побоювання, що свобода та демократія є загрозою для нації, стало перепорою на шляху вкорінення істинно демократичних цінностей у регіоні». Така загроза зберігає свій деструктивний потенціал й наразі [4, с. 31].

Значним фактором, що впливає на політичну активність, є довжина демократичного досвіду. Існує своєрідна «пам'ять суспільства», тому в Чехії, єдиній демократичній країні в Східній Європі в міжвоєнний період, політична активність до сьогодні найвища в регіоні [5, с. 19].

Соціологічні опитування 2007 року виявили, що половина респондентів задоволена станом демократії в Чехії й вважає її найкращим способом державного правління. Але за певних умов чверть населення готова віддати перевагу авторитаризму; тобто, у порівнянні з 2004 роком позиції тих, хто виступає за авторитаризм, посилились [7, с. 82].

Таким чином, на сьогодні вкоріненість ідей ліберальної демократії в Східній Європі залишається великим викликом майбутньому посткомуністичних країн. У цьому сенсі роль зовнішнього фактору, зокрема, приналежність ЄС може розглядатись як потенційно найбільш позитивна, особливо на тлі загальної недовіри східноєвропейців до власного політикуму.

Говорячи про зовнішній фактор, слід зрозуміти, що в уяві східноєвропейців головним залишається протиставлення Росії та Заходу, а себе вони, як і раніше, розташовують між цими центрами сили. Це робить країни Східної Європи уразливими, але й надає можливість вести свою політику, граючи на протиріччях великих держав.

В Угорщині у вуличних бійках 2006 р. найбільшу активність проявили також молодіжні правоекстремістські організації («Jobbik», «64 Burgkomitate», рух «Вільна Угорщина»), які розцінюють членство в ЄС як підкорення іноземному пануванню й мріють про Угорщину в кордонах старого королівства. Антиєвропейська риторика характерна й для румунських «Нових правих». Їхній лідер Тудор Іонеску, коментуючи вступ Румунії в ЄС, відмітив, що оскільки референдуму не було, то приєднання («анексія») — це проект вузької політичної еліти. Румунія не має всередині ЄС ніякого впливу, тому умови розвитку її економіки лише погіршаться. Крім того, ЄС за Іонеску — це атеїстична організація, що є несумісним з православ'ям румунів [8, с. 120].

Болгари не вірять своїм політикам, вважають, що влада є тільки засобом для досягнення власних інтересів, більше довіри сьогодні вони демонструють до керівництва ЄС. О. Сапарев звертає увагу на дивну довірливість болгар і вічне очікування ними допомоги ззовні: «Раніше демонічний Захід тепер уже офіційно пофарбовано в рожеві кольори, а традиційно ідеалізований дід Іван тепер рисується в синьо-чорних тонах». Тобто знову вкотре розпочато процес міфотворчості [9, с. 3].

В умовах Євросоюзу, коли болгари просто очікують позитивних змін, не розуміючи, що для цього треба докладати власних зусиль, євроілюзії можуть дуже швидко перерости в агресивний європесимізм. Щоб уникнути такого сценарію, болгарському уряду разом з Єврокомісією належить працювати значно більше, аніж сьогодні.

Болгарський політолог І. Крастев дійшов висновку, що всі жителі балканських країн (крім албанців) — песимісти, коли мова йде про близьке майбутнє. Але найбільш сприятливою з можливостей вони вважають вступ у ЄС. Отже, зовнішній фактор повинен відіграти тут ту роль, яку не змогли взяти на себе національні еліти, дискредитовані в очах своїх виборців [1].

Опитування засвідчило також падіння цікавості до ЄС. Тільки 32% задоволені членством Чехії в ЄС; і тільки 27% (проти 69%) вважають, що ЄС приймає рішення в інтересах ЧР. На своє нинішнє життя 66% чехів дивляться з песимізмом, але на майбутнє — з оптимізмом (69%). Водночас на майбутнє людства з песимізмом дивиться 57% чехів [7, с. 84].

Зміни відбуваються не тільки в електораті, а й у політичних елітах. Відданість євроатлантичній орієнтації поступово відходить у минуле разом із першим поколінням східноєвропейських лідерів таких, як Валенса й Гавел. Для нового покоління комуністична реальність — це далеке минуле, що все більш втрачає роль альтернативи сьогоденній ситуації.

Таким чином, мета, що була поставлена революціями 1989 року, — побудова ліберальної демократії — усе ще залишається метою. Цінності лібералізму не знаходять відклику в східноєвропейців, які продовжують коліватись між радикально-націоналістичними й популістськими поглядами та інерцією неучасті, обумовленою історичними умовами комуністичного минулого.

Література

1. Крастев И. Не защищайте демократии от людей / И. Крастев [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.uk2watch.cjm/special/oldtopic32/article.jsp?6917
2. Шаншиева Л. Н. Популизм по-восточноевропейски / Л. Н. Шаншиева // Национализм и популизм в Восточной Европе. — М.: ИНИОН, 2007. — С. 16–26.
3. Биткова Т. Г. Что такое румынский популизм? / Т. Г. Биткова // Национализм и популизм в Восточной Европе. — М.: ИНИОН, 2007. — С. 84–97.
4. Шмидт-Хойер К. Популисты душат молодую демократию в восточных странах ЕС. Что делает их столь привлекательными? / К. Шмидт-Хойер // Национализм и популизм в Восточной Европе. — М.: ИНИОН, 2007. — С. 27–31.
5. Влахова К. Активная гражданская позиция и удовлетворенность демократией в Европе / К. Влахова, Т. Лебеда // Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы. — М.: ИНИОН, 2008. — С. 10–20.
6. Президент Чехии критикует неправительственные организации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.radio.cz/ru/novosti/70528
7. Щербакова Ю. А. Восприятие современных проблем чешским обществом / Ю. А. Щербакова // Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы. — М.: ИНИОН, 2008. — С. 79–86.
8. Биткова Т. Г. «Свои» и «чужие» в румынском обществе / Т. Г. Биткова // Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы. — М.: ИНИОН, 2008. — С. 111–126.
9. Сапарев О. Когато всички митове са саскари / О. Сапарев // Нова зора. — 2006. — Бр. 5. — С. 3–4.

О. И. Брусиловская

Кафедра международных отношений ОНУ имени И. И. Мечникова
к. 32, Французский бул. 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПЕРЕХОД ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИХ СТРАН ЕВРОПЫ: МЕЖДУ ЛИБЕРАЛИЗМОМ И ПОПУЛИЗМОМ

Резюме

Статья посвящена проблеме продолжения идеологического транзита посткоммунистических стран Европы после 2004 года, когда произошло последнее расширение ЕС. В статье проведен анализ трансформаций взглядов современных восточноевропейских обществ в рамках парадигм популизма и либерализма. Сделан вывод относительно сохранения своеобразия посткоммунистических стран в создании гражданского общества.

Ключевые слова: посткоммунистические страны Европы, транзит, либерализм, популизм, гражданское общество.

O. I. Brusylovska

Department of International Relations, Odessa National University,
k.32, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

IDEOLOGICAL TRANSIT OF POST-COMMUNIST COUNTRIES OF EUROPE: BETWEEN LIBERALISM AND POPULISM

Summary

The article is devoted to the problem of a continuation of ideological transit of post-communist countries of Europe after 2004, when the last extension of the EU has happened. In the article the author adheres to analysis of transformations of modern East European society's views in the frames of the paradigms of populism and liberalism. It was concluded that special features of post-communist countries are preserved, especially in the creation of the civil society.

Key words: post-communist countries of Europe, transit, liberalism, populism, civil society.